

LIETUVIŲ MOKSLO DRAUGIJAI – 100 METŲ

Adelė Seselskytė

Kitąmet balandžio 7 dieną sueis 100 metų, kai 1907-aisiais buvo įkurta Lietuvių mokslo draugija. Per visus savo gyvavimo trisdešimt trejus metus, dirbdama labai nepalankiomis, neretai ekstremaliomis sąlygomis, draugija atliko unikalią tautos misiją. Ji subūrė arti pusantro tūkstančio narių – šviesiausių to meto įvairiausių profesijų ir visuomeninės padėties žmonių, kurie darbavosi lietuvių mokslo, švietimo reikalui, siekė išsaugoti tautos praeities vertybes. Net sunkiais lenkmečio laikais, nepaisydama persekiojimų ir smurto akcijų, Lietuvių mokslo draugija pajėgė tapti Vilniaus ir jo krašto kultūros ir lietuviybės puoselėjimo židiniu.

Lietuvių mokslo draugijos vaidmuo Vilniaus kultūriniame gyvenime

Neklysdami galime teigti, kad vienas reikšmingiausių XX a. pradžios Vilniaus kultūrinio gyvenimo įvykių buvo Lietuvių mokslo draugijos įkūrimas. Panašios draugijos, vienu ar kitu aspektu tyrusios savo tautų kultūrą, kituose kraštuose tuo metu jau veikė (Vienos antropologų draugija, Rusijos geografų draugija Peterburge, Ukrainiečių Ševčenkos mokslo draugija Lvove bei Ukrainiečių mokslo draugija Kijeve ir kt.).

1905–1907 m. Rusijos revoliucijos išvakarėse lietuviams atgavus spaudą (1904) ir sulaukus kiek daugiau politinių laisvių, iškiliausi tautos vyrai sukurta realizuoti „Lietuvių mokslo draugystės“, „etnografiškos draugystės“ steigimo idėją, skelbtą jau prieš dvidešimt metų J. Zauerveino, J. Basanavičiaus, J. Šliūpo prūsų lietuvių „Lietuviškoje ceitungoje“¹, paskui „Aušroje“, „Varpe“², Amerikoje leidžiamuose laikraščiuose. Tada ta idėja rado gyvą atgarsį tik Prūsijoje ir JAV, kur buvo įkurtos mokslo skleidimo ir apšvietos organizacijos: „Birutės“ („Birutos“, 1885) draugija Tilžėje, „Lietuvių mokslo draugystė“ Baltimorėje (įsteigta J. Šliūpo ir A. Greičiūno iniciatyva, leidusi „Apšvietos“ žurnalą, 1889–1899), „Tėvynės mylėtojų draugystė“ Amerikoje (1896). Panašų darbą dirbo ir prieš tai Vilniuje jau veikusios Vilniaus archeologijos komisija („Komisija archeologiczna Wileńska“, įkurta Eustachijaus Tiškevičiaus 1856), o Tilžėje – Lietuvių literatūros draugija („Littauische litterarische Gessellschaft“, 1879–1923), įkurta vokiečių mokslininkų M. Voelkels'o, E. Gizevijaus, A. Bezenbergerio, A. Tomo. Tos draugijos domėjosi

praeities ir kalbos faktais, leido lietuviškas knygas, tačiau į lietuvių tautą, kalbą žiūrėjo daugiau kaip į idomų, jau beišnykstantį senienos objektą, o lietuviams dabar reikėjo gyvos tautos, gyvos kalbos, gyvos kultūros. Pasak Antano Valaičio, „lietuvių tautos ideologai, savigarbos jausmo vedami, negalėjo sau leisti manyti, kad lietuvių tauta negalėtų atgimti. Tai buvo vienas iš svarbiausių akstinių, paskatinusių juos galvoti apie kūrimą gyvos lietuvių mokslo draugijos, kuri, tirdama mūsų tautos praeitį, sukurtų jos gražią ateitį“³.

1905 m., po ketvirčio amžiaus tremties, slapta perėjęs Jurbarko muitinės sieną, iš Bulgarijos į Vilnių atvyksta J. Basanavičius ir visam laikui jame apsigyvena⁴. Tų pačių metų „Vilniaus žiniose“⁵, straipsnyje „Dar kartą apie įsteigimą mokslo draugijos“⁶, J. Basanavičius išdėsto Lietuvių mokslo draugijos veiklos programą, kurią jau buvo skelbęs 1902 m. „Varpe“⁶. Draugijos veiklos profilis iš esmės buvo humanitarinis. Tai lėmė ryškūs to meto ženklai: nacionaliniai judėjimai, moksle ir literatūroje vyravęs romantizmas, visoms tautoms kėlęs uždavinį tirti savo tautos ištakas, jų evoliuciją, kūrybą. Užsimota tyrinėti lietuvių kalbą, istoriją, tautosaką, etnografiją, rinkti įvairią archeologinę ir kalbinę medžiagą, folklorą, numizmatiką, aprašyti lietuvių apeigas, pilis, senovės iškasenas, rinkti dailės dalykus, knygas ir rankraščius apie Lietuvą. Dvejus metus Vilniuje vyko konkretūs Lietuvių mokslo draugijos steigimo darbai: sudaromas draugijos narių steigėjų komitetas (J. Basanavičius, kun. J. Ambraziejus, G. Landsbergis, inž. J. Mašiotas, J. Bagdanavičius, St. Matulaitis, P. Vileišis, J. Vileišis, M. Dovoina-Silvestravičius, A. Smetona, P. Matulionis), šaukiami susirinkimai, pasinaudojant Vienos antropologų draugijos, Rusijos geografo draugijos patirtimi, rengiami draugijos įstatai ir kt. 1907 m. balandžio 7 d. (senuoju stiliumi kovo 25 d.) Vilniuje įvyko steigiamasis Lietuvių mokslo draugijos susirinkimas, kuriame iš viso dalyvavo 86 įvairių profesijų žmonės: gydytojai, juristai, rašytojai, mokslininkai, kunigai, visuomenės veikėjai, iš jų – 63 nariai. Tie, kurie negalėjo atvykti (J. Jablonskis, A. Voldemaras, K. Būga, G. Petkevičaitė, P. Kriaučiūnas, dr. K. Grinius, prof. V. Staniškis, dr. D. Bukantas, dr. J. Alekna, M. Šikšnys, J. Šaulys), raštu pageidavo jais tapti⁶. Susirinkimas vyko pakiliai. Pradėdamas jį, J. Basanavičius savo kalboje nušvietė lietuvių tautos kultūros praeitį, jos padėtį, mokslo draugijos kūrimo priešistorę, tikslus, supažindino su draugijos įstatais, kurie patyrė tikrus kančios kelius, kol pagaliau buvo patvirtinti caro valdžios ir išleisti atskira knygele lietuvių kalba⁷. Vėliau jie išleidžiami rusų⁸ ir vokiečių⁹ kalbomis. Įstatuose buvo skelbiama, kad Lietuvių mokslo draugija „rūpinsis išardyti lietuvių tautą ir jos kraštą“. Tokiu būdu jos veikla turėtų būti plėtojama lietuvių gyvenamose etninėse žemėse, nepriklausomai nuo valstybės sienų. Draugijos svarbiausi uždaviniai buvo šie: 1) patraukti prie mokslo darbo lietuvių inteligentiją ir užmegzti ryšius su kitų tautų mokslininkais, 2) įsteigti Draugijos knygyną, muziejų, archyvą, 3) įsteigti Draugijos leidinį, 4) pasirūpinti lėšomis Draugijos įstaigoms tvarkyti ir Tautos Namams įsigyti, 5) rinkti įvairiausią lituanistinę medžiagą¹⁰. Įkurtas Lietuvių mokslo draugijos komitetas, kurio nariais buvo išrinkti J. Basanavičius (pirmininkas), P. Matulionis (vicepirmininkas), P. Matulaitis (vicepirmininkas), A. Smetona (knygininkas), J. Vileišis (sekretorius), A. Vileišis (išdininkas), J. Bagdanavičius, J. Tumas ir P. Vileišis.

1907 m. rugpjūčio 18–19 d. buvo sušauktas pirmasis visuotinis Lietuvių mokslo draugijos susirinkimas. Priimami dar 47 nauji nariai. Garbės nariais išrinkti Karaliaučiaus universiteto prof. A. Bezenbergeris, Rusijos mokslų akademijos akademikai A. Šachmatovas, F. Fortunatovas, narys korespondentas prof. J. Baudouin de Courtenay, Leipcigo universiteto prof. A. Leskienas, prof. K. Jaunius. Nariais korespondentais išrinkti M. Davainis-Silvestraitis, dvarininkas T. Daugirdas, literatas A. Vilčinskis, olandas dr. R. van der Meulenas iš Roterdamo. Nariais bendradarbiais išrinkti literatas V. Kalvaitis, architektas A. Šutinas, M. Slančiauskas.

Susirinkime perskaityti J. Basanavičiaus („Žalvario kultūra Lietuvoje“), E. Volterio („Iš kunigo Mykolo Daukšos gyvenimo“), A. Voldemaro („Apie Lietuvos istoriografijos užduotį“) pranešimai.

Draugijos visuotiniai susirinkimai (suvažiavimai) buvo kviečiami kasmet, vieną kartą, vasarą. Jie vyko Vilniuje. Ilgainiui, susitaupę pinigų, į juos atvykdavo ir sodžių šviesuomenė, valstiečiai. Pranešimų temų būta įvairiausių, bet daugiausia kalbėta apie lietuvių istorijos, kalbos, liaudies muzikos, archeologijos, papročių teisės dalykus, taip pat pedagogikos, psichologijos, geografijos, fotografijos, Lietuvos žemėlapių parengimo, floros tyrimo ir kt. problemas. Juos skaitė išymūs to laiko žmonės, savo sričių specialistai (J. Basanavičius, E. Volteris, K. Būga, J. Jablonskis, A. Voldemaras, A. Sabaliauskas, A. Janulaitis, M. Biržiška, M. Gustaitis, J. Yčas ir kt.). Net 1917 m., merdint karo nualintam kraštui ir draugijos veiklai, įvyksta jos 10-ties metų sukakčiai paminėti skirtas I suvažiavimas, kėlęs vėlgi lietuvių kultūros istorijos, filosofijos, liaudies muzikos, Lietuvos ūkio atstatymo problemas. Pajėgiama dar ir 1918 m. sukviesti II narių susirinkimą, kuriame svarstomi universiteto, aukštųjų kursų steigimo klausimai. Sudaroma aukštųjų kursų steigimo komisija, vadovaujama V. Čepinskio ir A. Janulaičio.

Lietuvių mokslo draugijos darbo sąlygos nuo pat jos įsikūrimo buvo sunkios. Ji dirbo visuomeniniais pagrindais, lėšas sudarė tik nario mokesčiai ir aukos, neturėjo nuolatinių patalpų. Draugija iki 1918 m. keturis kartus kraustėsi iš vieno namų į kitus. Kraustymosi metu dingo daug svarbių (L. Ivinskio, M. Valančiaus, S. Daukanto ir kt.) rankraščių, o dalis rūsiuose buvusios vertingos lituanistinės medžiagos dėl netinkamo saugojimo sudūlėjo. Nariai dirbo ir gyveno įvairiausiose vietose ir todėl negalėjo dažnai susirinkti.

Draugijos darbas caro valdžios pareigūnų buvo visaip sekamas ir ribojamas. Vieša, išplėtotą jos veiklą buvo draudžiama (suvažiavimai turėjo vadintis tik susirinkimais, juose galėjo dalyvauti vien draugijos nariai). Nuo 1908 m. posėdžių protokolai jau privalėjo būti rašomi rusų kalba. Rengdama Vilniuje viešas paskaitas, draugijos vadovybė turėjo visaip laviruoti, kad jos įvyktų, nes Vilniaus gubernatorius A. Liubimovas nuolat ir įkyriai kontroliuodavo. Reikalauta iš anksto pateikti referatų temas, nurodyti, kokia kalba jie bus skaitomi, kur ir kelintą valandą vyks susirinkimas. Buvo trukdoma gauti užsienyje išėinančius lietuviškus spaudinius, susirinkti į draugijos posėdžius ar susirinkimus užsienio mokslininkams. Kasmet reikėdavo pateikti jos komiteto narių, nurodant jų užsiėmimą, gyvenamąją vietą, sąrašus¹¹. Tačiau draugija įtemptai dirbo, stengėsi įgyvendinti savo užsibrėžtus tikslus.

Dar 1907 m. buvo įsteigta draugijos biblioteka. Ji labai greitai augo. Tūkstančius ir šimtus knygų jai padovanojo J. Basanavičius (400 knygų), E. Volteris (apie 900), J. Tumas (apie 700 veikalų), M. Davainis-Silvestraitis, Vilniaus lietuvių būrelio, Tilžės „Birutės“, Vilniaus mokslo apygardos kuratoriai, Užsienio lietuvių jaunuomenės sandoros draugijos, rašytojai, visuomenės veikėjai, mokslininkai, kiti pavieniai asmenys. Dr. F. Kaunackis padovanojo visą S. Daukanto biblioteką. Nuo 1909 m. prie bibliotekos pradėjo veikti skaitykla, kuria galėjo naudotis ne tik draugijos nariai, bet ir kiti mokslo žmonės, Vilniaus visuomenė.

Kiek lėtesniais tempais kaupiamas draugijos archyvas, įsteigtas 1908 m. Jam pradžią taip pat davė Tilžės „Birutės“ draugija, paaukojusi įvairių laikų rankraščių. J. Basanavičius archyvui atidavė visus savo ir kitų rašytojų (M. Valančiaus, A. Barausko, L. Ivinskio, A. Juškos, J. Zauerveino) rankraščius, laikraščius, įvairius dokumentus, savo surinktus tautosakos (pasakų, dainų, padavimų ir patarlių) rinkinius. Ypač brangią medžiagą archyvui perdavė F. Kaunackis – visus S. Daukanto rankraščius ir visą jo surinktą folklorą¹². Taip archyve netrukus buvo sukaupta lietuvių ir nelietuvių rašytojų bei veikėjų rankraščiai ir dokumentai, daug tūkstančių lietuvių liaudies kūrinių ir beveik visi lietuviški laikraščiai, ėję ar einą Mažojoje Lietuvoje, Amerikoje ir Didžiojoje Lietuvoje.

1907 m. prie Lietuvių mokslo draugijos pradėjo veikti muziejus, kurio pagrindą taip pat sudarė pavienių jos narių (J. Basanavičiaus, P. Vileišio, G. Petkevičaitės, J. Tumo, E. Volterio, P. Jurskio, K. Griniaus, T. Žilinsko ir kt.) dovanotos senų pinigų, fotografijų, įvairių archeologinių, etnografinių daiktų kolekcijos. Muziejuje buvo antropologijos, archeologijos, etnografijos, numizmatikos skyriai.

Ypač svarbų vaidmenį draugijos veikloje suvaidino dar 1907 m. J. Basanavičiaus rūpesčiu pradėta leisti „Lietuvių tauta“, vėliau tapusi draugijos leidiniu ir ėjusi iki 1936 m. „Lietuvių tautoje“ buvo spausdinami tyrinėjimai, pranešimai, skaityti suvažiavimuose ar valdybos posėdžiuose. Ypač daug darbų čia iš mitologijos, tautosakos ir etnografijos, lingvistikos ir literatūros istorijos paskelbė J. Basanavičius, A. Sabaliauskas, K. Būga, J. Jablonskis, M. Biržiška, E. Volteris, M. Gustaitis ir kt. Ne visi draugijos narių parašyti darbai turėjo vienodą išliekamąją vertę. Jų mokslinį lygį lėmė dažno autoriaus mąstysenoje vyravusios romantizmo apraiškos, objektyvumo ir argumentacijos stoka. „Lietuvių tautoje“ nuolat skelbiama surinkta lituanistinė medžiaga, informuojama apie draugijos veiklą, kreipiamasi į plačiąją visuomenę, raginant išsaugoti spausdintą ir rašytą bei gyvą lietuvišką žodį. Į visa tai visuomenė gyvai reagavo, padėdama komplektuoti jos archyvą, muziejų, biblioteką.

Lietuvių mokslo draugija stengėsi suartėti su kitų tautų mokslininkais, analogiškomis draugijomis ir mokslo įstaigomis, dalintis darbo patirtimi, keistis literatūra. Buvo užmegzti ryšiai su 16 įvairių mokslo įstaigų – rusų, čekų, bulgarų, ukrainiečių, latvių, estų, vokiečių (Vilniuje, Peterburge, Maskvoje, Revelyje, Dorpate, Prahoje, Vienoje, Sofijoje). Ypač glaudūs ryšiai buvo su Rusijos mokslų akademija, Archeologijos komisija Vilniuje, „Birutės“ draugija Tilžėje, lenkų Mokslo bičiulių draugija Vilniuje ir kt.

Be pirmajame Lietuvių mokslo draugijos susirinkime išrinktų kitataučių narių, vėlesniuose susirinkimuose garbės nariais ar nariais dar išrinkti ukrainietis M. Gruševskis, lenkas A. Prochaska, latvis prof. J. Endzelynas, Helsinkio universiteto doc. A. Niemis, M. Römeris, doc. E. Volteris, čekas prof. A. Sřba ir kt. Kitų tautų mokslininkai visokiais būdais rėmė Lietuvių mokslo draugiją, konkrečiais moksliniais darbais, straipsniais, pranešimais iš lietuvių istorijos, literatūros, ypač tautosakos tyrinėjimo ir jos rinkimo srities, esmingai pasidarbavo lituanistikai, išvedė ją į platųjį pasaulį.

Lietuvių mokslo draugijos darbas buvo diferencijuotas. Prie draugijos komiteto įsteigtos atskirų mokslo sričių (etnografijos, medicinos, farmacijos ir veterinarijos, teisės, pedagogikos, filosofijos, psichologijos, statistikos ir ekonomikos) sekcijos. Be to, sudarytos komisijos, kurios rūpinosi Lietuvos žemėlapio, enciklopedijos medžiagos parengimu, Draugijos namų įsigijimo reikalais.

Aktyviausiai iš visų sekcijų dirbo Filologų bei liaudies dainų tyrinėjimo sekcija. Pradėta intensyviai ir organizuotai rinkti lietuvių tautosaką, užrašinėjamos dainos ir jų melodijos bei kiti folkloro žanrai. 1910 m. išleidžiama „Trumpa folkloro dalykams rinkti programa“¹³. Skirtos nors ir nedidelės lėšos geriausiems rinkėjams premijuoti. Apie tautosakos rinkimą nuolat buvo kalbama draugijos susirinkimuose, atsišaukimuose, spaudoje. 1909 m. buvo sudaryta Dainų komisija. Dainas užrašinėjo žymūs žmonės – kun. A. Sabaliauskas, K. Būga, J. Šlapelis, M. Grigonis ir kt. Pradedama jas užrašyti su melodijomis. Entuziastingai čia dirba jaunas muzikas St. Šimkus, surinkęs apie 1000 dainų melodijų (iš jų 200 su žodžiais), jas harmonizavęs, rengęs chorams. 1912 m. jis išleidžia 30 dainų rinkinėlį „Dainų dainelės“, skirtą mokykloms. Vilniaus seminarijos dainavimo mokytojas ir katedros choro vadovas Teodoras Brazys paskelbia tyrinėjimą „Die Sinweisen der litauischen Dainos“ (1918), „Lietuvių liaudies daina vestuvėse“¹⁴. Dainas kartu su kunigu A. Sabaliausku renka ir suomių prof. Aukusti Robertas Niemis. Jos paskelbiamos 1912 m. „Suomių mokslų akademijos darbų“ B serijoje, VI t., pavadinimu „Lietuvių dainos ir giesmės Šiaur-rytinėje Lietuvoje“. 1910–1912 m. A. R. Niemis surinko 2000 lietuvių liaudies dainų (Radviliškyje, Valkininkuose ir Marcinkonyse). Suomių mokslo draugijai jis įrašė 73 volelius melodijų (iš viso 333 vienetus)¹⁵. Pirmą kartą lietuvių liaudies dainų rinkimo istorijoje komisijos narys Eduardas Volteris dainų melodijas užrašė fonografu¹⁶. Draugijos archyve susiformavo atskiras tautosakos skyrius, į kurį, be to meto tautosakos kūrinių užrašymų, pateko ir seni, vertingi tautosakos rankraščiai, buvę iki tol atskirų mokslininkų ar tautosakos rinkėjų asmeniniuose archyvuose. Tautosakos skyrius pasipildė tokiais senais rinkiniais, kaip K. Miežinio 1848 m. užrašytos dainos, K. Simanavičiaus, A. Nito ir L. Nitaitės 1854–1856 m. surinkta tautosaka, V. Ordovskio 1856 m. surašytos oracijos, taip pat plačiai žinomų XIX a. lietuvių rašytojų ir kultūros veikėjų tautosakos užrašymais, įdomiais ir vertingais ne tik tautosakos mokslo specialistams, bet ir literatūros tyrinėtojams¹⁷. Tuo būdu į skyrių pamažu plaukė ir ta tautosaka, kuri buvo užrašyta iki draugijos įkūrimo. Formavosi lietuvių tautosakos rankraštynas. Iki Pirmojo pasaulinio karo jis jau turėjo 45 000 tautosakos kūrinių užrašymų. Ypač daug lietuvių liaudies kūrybos surinko ir

perdavė draugijai žymūs lietuvių tautosakos rinkėjai M. Slančiauskas, V. Basanavičius, M. Untulis, J. Aidulis, J. Jurga ir kt. Tautosaka nuolat buvo skelbiama draugijos leidinyje „Lietuvių tauta“. Jame pasirodė S. Daukanto „Pasakos masių“, užrašytos prieš šimtą metų (1835) pajūrio Žemaičiuose, Mato Slančiausko surinktos vestuvinės dainos, Latakiškių sodžiaus dzūkų dainos, J. Basanavičiaus stambi publikacija „Lietuvių raudos“, dr. R. van der Meuleno disertacija „Gamtos palyginimai lietuvių dainose ir raudose“, išleista prieš tai Leidene¹⁸, ir kt.

Tautosaka domėjosi, visai ją propagavo ne tik moksliniai leidiniai, bet ir dienraščiai, kad ir kokios pakraipos jie būtų – kairieji ar dešinieji. „Lietuvos žinių“ priede „Aušrinėje“ skelbiamos patarlės, priežodžiai. Nuo 1910 m. „Aušrinės“ priedas „Vasaros darbai“ jau pateikia stambius pluoštus įvairiausių liaudies kūrybos dalykų: pasakų, piemenų eilelių, lopšinių, greitakalbių, taip pat prietarų, tikėjimų, senovės papročių pavyzdžių. 1911 m. žurnalas „Draugija“ (Kaunas), leidžiantis savo jaunimo laikraštį „Ateitis“, taip pat įsteigia priedą, pavadintą „Mūsų tautinės tvėrybos žiedai“, publikuojančiame nemažai tautosakos. Vilniaus „Žiburio“, „Tėvynės“ kalendaruose spausdinamos dainos, išleidžiama jų atskirais rinkiniais.

Lietuvių mokslo draugija, kiek sąlygos leido, rūpinosi ir švietimo reikalais, lietuvių kalbos rašybos dalykais, vadovėlių rengimu. J. Jablonskio, M. Biržiškos pastangomis buvo išleista lietuvių kalbos, literatūros ir tautosakos vadovėlių. Dideli ginčai spaudoje kilo dėl Kalbininkų komisijos (jos branduolį sudarė J. Jablonskis, K. Būga, J. Šlapelis, J. Balčikonis) 1912 m. išleistos Rygiškių Jono knygelės „Lietuvių kalbos rašybos dalykai“. Laikraštininkai ir ypač A. Dambrauskas nenorėjo pripažinti J. Jablonskio lietuvių kalbos siūlymų. Rašybos suvienodinimą jie suvokė kaip kalbos skurdinimą. Nepaisydama tų visų prieštaravimų, Lietuvių mokslo draugija suprato, kad būtina pradėti norminti lietuvių kalbą, remiantis kalbos mokslo argumentais.

Telkdamą lietuvių inteligentų jėgas, draugija stengėsi organizuoti reikšmingesnių istorinių ir kultūrinių datų minėjimus. 1913 m. buvo pradėta ruošti paminėti lietuvių spaudos atgavimo dešimtmetį. 1914 m. birželio 24 d. suorganizuota pirmoji lietuvių spaudos paroda, kurią atidarydamas P. Vileišis plačiai nušvietė lietuvių spaudos istoriją. Parodoje buvo pateikta apie 2500 spaudinių, išėjusių ne tik po 1904 m., bet ir spaudos draudimo laikais. Net sunkiais vokiečių okupacijos metais 1916 m. draugija, ilgai svarsčiusi, nusprendžia dalyvauti vokiečių organizuojamose etnografinėse parodose, turėdama tikslą populiarinti lietuvių kultūrą, įsigyti kuo daugiau bičiulių. Buvo stengiamasi deramai paminėti S. Daukanto 50-ties metų mirties sukaktį, K. Donelaičio 200-ąsias gimimo metines. Draugija rūpinosi istorinių paminklų apsauga. Turėdama menkas galimybes (ypač dėl lėšų stokos), ir čia ji atliko tam tikrą savo misiją. Remiama Rusijos mokslų akademijos, Rusų archeologų draugijos, ji 1912 m. neleido ardyti Gedimino pilies kalno ir įrengti ten vandens rezervuarą.

Draugijos veikla buvo organiškai susijusi su Vilniumi ir jo kraštu, tačiau jos gijos driekėsi po visą Lietuvą ir už jos ribų. Draugijos veikla buvo demokratiška, dinamiška. Joje vyko gyvos diskusijos, reikėsi prieštaringiausios nuomonės. Kasmet vykstančius draugijos susirinkimus J. Jurginis yra pavadinęs „pirmosiomis mokslo mylėtojų konferencijomis, skatinusiomis kraštotyra, įvairių visuomenės ir gamtos

mokslių sričių tyrinėjimus¹⁹, o A. Valaitis – „tautos parlamentu“, kur būdavo aptariama visai tautai bendri reikalai²⁰.

Lietuvių mokslo draugija jau iki 1918 m. sukaupe didelius lituanistinius lobius, kuriais galėjo naudotis to meto visuomenė ir kuriuos išsaugojo ateinančioms kartoms. Savo veikla ji dėjo pamatus lietuvių tautinei mokyklai, Lietuvos aukštosioms mokykloms įsikurti.

Draugija konsolidavo visą krašto inteligentiją, švietė tautą, gaivino jos dvasią, dėjo plytą prie plytos Lietuvos valstybingumo rūmui. Draugijos nariai 1917–1918 m. svarbių istorinių lūžių laiku ryžtingai atsistojo prie politinio Lietuvos gyvenimo vairo. 18 draugijos narių (iš 20 pasirašiusių) 1918 m. vasario 16 d. tapo Lietuvos Nepriklausomybės akto signatarais. Pirmasis po akto pasirašė Lietuvių mokslo draugijos įkūrėjas, jos pirmininkas ir siela dr. Jonas Basanavičius.

Lietuvių mokslo draugija tarpukariu

1918 m. Lietuva atkūrė savo valstybingumą, tapo nepriklausoma. Tačiau virš Vilniaus žemės kaupėsi juodi debesys, nieko gero jai nežadėdami. 1919 m. balandžio viduryje Lenkijos kariuomenė užėmė Vilnių. „Lenkijos okupuoto Vilniaus krašto politinis, ekonominis ir kultūrinis gyvenimas dvidešimčiai metų tapo išskirtas iš vieningo lietuvių tautos vystymosi. Socialinė ir moralinė priespauda buvo jaučiama visose gyvenimo srityse. Lenkijos valdantieji sluoksniai visomis priemonėmis siekė krašte kuo intensyviau prievarta asimiliuoti lietuvių ir kitų nelenkų tautybių gyventojus. Tam tikslui okupacinė valdžia plačiai naudojo administracinį aparatą, bažnyčia ir visa švietimo politika²¹. Kūrybingai ir intensyviai dirbti tokioje visuotinės lietuvių gyvenimo priespaudos terpėje Lietuvių mokslo draugijai darėsi vis sunkiau ir sudėtingiau. Per karus ji neteko sukaupto ir suaukoto turto. Jos pirmininkas Jonas Basanavičius prarado asmenines santaupas, sveikatą ir visas viltis Tautos namams įsigyti ir normaliai draugijos veiklai atgaivinti. 1917 m. persikrausčiusi į Aušros Vartų g. Nr. 21 pastatą, kuris priklausė pravoslavų Nikalojaus soborui, draugija 1920 m. turėjo iš ten išsikelti. Lenkams okupavus Vilnių, šis namas vėl atiteko stačiatikių popams, kurie jį išnuomojo Lenkijos pirkliui, pareikalavusiam iš ten draugijai tuoj išsinešdinti. Ji prisiglaudė Andriaus Domaševičiaus bute (Gimnazijos 4) ir tik 1932 m. persikėlė į buvusius inž. Petro Vileišio namus, priklausiusius „Ryto“ švietimo draugijai (Antakalnio 6). Kraustymasis kainavo piniginių išlaidų, moralinės įtampos, buvo pavogta ir vertingų daiktų. Visos tos priežastys silpnino draugijos įtaką lietuvių kultūros plėtrai. Tačiau pradėtus darbus ji stengėsi įgyvendinti. 1918 m. visuotiniame susirinkime numatyti steigti aukštieji kursai buvo įkurti 1919 m. Aukštojo mokslo kursuose (vadovas J. Basanavičius) buvo 117 klausytojų, dėstė 11 dėstytojų. Buvo perskaityta apie 100 paskaitų iš matematikos, filosofijos, psichologijos, istorijos, literatūros, biologijos ir kt. mokslo sričių. Lenkams okupavus Vilnių, kursai dar veikė apie dvejus metus. Klausytojų skaičius didėjo, tačiau 1921 m. lenkų okupacinė valdžia kursų veiklą nutraukė²².

Mėginta Lietuvių mokslo draugijos veiklą gaivinti Laisvojoj Lietuvoj. Dar lenkų kariuomenei įžengiant į Vilnių didelis būrys aktyviausių jos narių pasitraukė į Kauną. Ten jie 1920 m. sausio 3 d. sušaukė steigiamąjį Lietuvių mokslo draugijos Kauno skyriaus susirinkimą, kuriame dalyvavo 90 narių. Įsteigtos sekcijos (Tėvynės pažinimo, Liaudies meno, Karo, Archeologijos), išrinktas komitetas (Augustinas Janulaitis, Vladislovas Nagevičius, Zigmas Žemaitis, Pranas Mašiotas, J. Vabalas-Gudaitis). Artimiausi LMD Kauno skyriaus uždaviniai buvo įkurti Lietuvių mokslo ir Meno akademijas²³. Tai nebuvo realizuota, tačiau LMD Kauno skyriaus narių pastangomis 1920 m. sausio 27 d. Kaune pradėjo veikti Aukštieji kursai, turėję humanitarinį, juridinį, matematikos-fizikos, medicinos, technikos skyrius. Aktyviausieji LMD Kauno skyriaus nariai ir steigėjai nuėjo ten dėstyti ir dirbti mokslinį darbą. Kadangi kursai nebuvo valstybinė įstaiga, todėl jiems reikėjo organizacijos, kuri juos materialiai remtų ir tvarkytų visus organizacinius reikalus. Lietuvių mokslo draugija to daryti negalėjo, nes jos centras liko okupuotame Vilniuje. Todėl buvo įkurta Aukštųjų mokslų draugija (pirmininkas Povilas Matulionis). 1922 m. Aukštųjų kursų pamatu pradėjo veikti valstybinė aukštoji mokykla – Lietuvos universitetas (nuo 1930 m. Vytauto Didžiojo universitetas), kuriame susitelkė pagrindinės mokslininkų gretos. Tai lėmė, kad Aukštųjų mokslų draugija ir LMD Kauno skyrius 1922 m. nustojo veikti²⁴.

Lietuvių mokslo draugija, likusi Vilniaus krašte, pergyveno sunkiausią krizę. Tačiau J. Basanavičius ir kiti Vilniaus lietuviai iš čia nepasitraukė. Okupacinė valdžia draugijos veiklą visai trikdė, persekiojo jos narius. Jie buvo areštuojami, jų namuose daromos kratos. Komiteto nariai Mykolas Biržiška, Pranas Augustaitis, Jonas Augevičius kartu su kitais lietuvių inteligentais buvo suimti, slapta atgabenti prie demarkacinės linijos ir priversti ją pereiti. Į nuolatinius J. Basanavičiaus protestus nebuvo reaguojama. Bijodami susidorojimo, nemaža lietuvių inteligentų patys pasitraukė į Kauną. Iš 9 komiteto narių liko tik 4. Nuolat buvo užpildinėjamos draugijos patalpos, nuplėšiama iškaba. 1920 m. ir 1923 m. valdžios potvarkiais susirinkimams surengti reikėjo specialaus leidimo, juose privalėjo dalyvauti policininkas ir saugumo agentas. Buvo griežtai cenzūruojama spauda, teatrai, koncertinė veikla, viešos paskaitos. Nepaklūstantieji draudimams buvo baudžiami pinigineis bausmėmis arba kalėjimu. Padarytos pataisos ir draugijos įstatuose. Jos veiklos ribos – Lenkijos respublika. Ypač sunki tapo draugijos materialinė būklė. Gyvendami už demarkacinės sienos, nariai nebegalėjo mokėti įnašų. Skriaudė draugiją ir savi, ne tik okupantai. Ji neteko pajamų ir už išleistus vadovėlius. Juos platinusi „Švyturio“ bendrovė, Kaune vadovėlius pardavusi, leido kitus dar LMD parengtus rankraščius, už tai draugijai nieko nekompensuodama, net nebepaminėdama jos vardo. Sutriko jos metraščio „Lietuvių tauta“ leidimas. Nuolat trūko mokslinių straipsnių. J. Basanavičius rašė daug, tačiau kasmet nebepajėgė metraščio išleisti. 1935 m. „Lietuvių tautos“ leidimas nutrūko.

Vilniuje ypač buvo persekiojama periodinė spauda, redaktoriams keliamos bylos. 1925–1928 m. uždaryti 25 lietuvių laikraščiai. Draugija neteko tribūnos, kur galėjo garsintis. 1922 m. gruodžio 26 d. įvykusiame visuotiniame susirinkime buvo

pranešta, kad nario mokesčių tesumokėjo 56 nariai, kad archyvas ir muziejus nebega-vo nė vieno naujo rankraščio ar daikto. Tada pranešimus susirinkime dar skaitė kun. Petras Kraujalis („Apie Trakų pilį ir jos likimą“), kun. Jonas Skruodys („Iš rašto istorijos“), kun. Vincas Zajančkauskas („Apie poetą Maironį“), J. Basanavičius („Kažino lietuvių dainos iš Lietuvos ir kitų kraštų geografijos ir etnografijos“), Tadas Vrublevskis (Wróblewski) („Apie senojo Vilniaus topografiją“). Tolesniais metais visuotiniuose susirinkimuose daugiausia buvo svarstomi organizaciniai klausimai, komiteto posėdžiai vyko nereguliariai.

1927 m. Lietuvių mokslo draugiją ištiko skaudus smūgis. Vasario 16 d., minint Lietuvos nepriklausomybės 9-ąsias metines, mirė dr. Jonas Basanavičius. Pagerbus velionio atminimą, minėjimas buvo nutrauktas. Salėje dalyvavę komiteto nariai dr. Danielius Alseika, Marcelinas Šikšnys, kun. Petras Kraujalis bei kandidatai kun. Antanas Viskantas, Povilas Karazija, Kostantinas Stašys sukvietė nepaprastąjį LMD posėdį. Per Rygą visoms pasaulio lietuvių organizacijoms ir įstaigoms buvo pranešta apie jai dvidešimt metų vadovavusio Jono Basanavičiaus mirtį. Pirmininko pareigos pavestos D. Alseikai. Knygynui, muziejui ir draugijos fondams saugoti ir tvarkyti paskirti Antanas Valaitis ir Alfonsas Bielinis²⁵.

Po J. Basanavičiaus mirties prasidėjo naujas Lietuvių mokslo draugijos etapas. 1927 m. Komitetas reorganizuotas į Valdybą. Dabar svarbiausias jos uždavinys buvo sutvarkyti dūlėjančias knygas, sudrėkusius rankraščius, kitą turtą. To darbo ir buvo sparčiai imtasi. Iš A. Valaičio 1929–1930 m. pateiktų duomenų matyti, kad draugija pradėjo gauti laikraščius, žurnalų iš Nepriklausomos Lietuvos. 1929 m. jų buvo 2504 komplektai. Turtingas buvo afišų ir atsišaukimų skyrius (2106 dalykai). Folkloro rinkiniuose buvo saugoma daugiau kaip 20 tūkst. liaudies kūrinų, burtų, užkeikimų. 1931 m. LMD bibliotekoje jau buvo 30 tūkst. sukatalogintų tomų. Vilniaus visuomenė (ypač studentai ir moksleiviai) jau galėjo naudotis skaitykla. Joje 1929–1931 m. apsilankė per 5 tūkst. žmonių. 1929 m. atidarytas knygynas, leidęs už užstatą knygas išsinešti ir į namus. Iš draugijos susirašinėjimo matyti, kad jos gyvenimas nenustojo pulsavęs²⁶. Laikydamosi senų tradicijų, draugija dalyvavo Vilniaus krašto mokslo ir lietuvių visuomeninių organizacijų renginiuose, paminėjo svarbias tautos sukaktis, atsiliepė į aktualius gyvenimo įvykius, reikė protestus okupacinei valdžiai. Kasmet minėdama Lietuvos nepriklausomybės dieną, draugija pamini ir J. Basanavičiaus mirties metines (skaitomos paskaitos, organizuojamos atsiminimų valandos). Buvo renkamos aukos vietoj bei tarp užjūrio lietuvių ir rūpinamasi pastatyti J. Basanavičiui antkapinį paminklą. Paminklas Rasų kapinėse atidengtas 1929 m. vasario 16 d. Ant marmuro stulpo iškaltas LMD valdybos aprobutas tekstas: „Aušros įkūrėjas, Mokslininkas, Tautos atgaivintojas 1851.XI.23–1927.II.16“, bei paties J. Basanavičiaus prieš 47 metus (1882) „Lietuviškoj ceitungoj“ skelbto straipsnio, rašyto „mokslo draugystės reikalu, ištrauka“²⁷.

Spaudos atgavimo 25-mečiui Vytauto Didžiojo gimnazijos salėje 1929 m. buvo surengta lietuvių spaudos paroda, kurią atidarė Marcelinas Šikšnys. Demonstruodamas diagramas, Povilas Karazija perskaitė pranešimą „Retrospektyvinė lietuvių knygų apžvalga“. Parodą aplankė per 800 asmenų, lenkų studentų grupė, ekskur-

sijos. Parodoje buvo išstatytos 948 knygos, 58 kalendoriai, daug afišų, laikraščių. Eksponuota 1900 m. Paryžiaus lietuvių parodos diagrama vaizdavo, kad tada tik užsienyje lietuvių periodika galėjo būti leidžiama.

Tais pačiais metais gruodžio 28–30 d. buvo suorganizuoti folkloro rinkimo kursai, kuriuose dalyvavo 26 žmonės, daugiausia mokytojai. Išklausti P. Karazijos, kun. dr. Juozo Stankevičiaus, dr. Jurgio Šlapelio pranešimai apie senybes, folklorą, jų rinkimą, užrašymą fonetiškai. Norėdama daugiau pritraukti žmonių, 1931 m. draugija kreipėsi į Vilniaus krašto lietuvių visuomenę, ragindama rinkti tautosaką, pažadėdama materialiai skatinti atsiliepusiuosius. Taip už 1930–1932 m. surinktą tautosaką buvo premijuota piniginėmis premijomis 14 geriausių rinkėjų.

Draugijos nariai stengėsi dalyvauti kitų tautų moksliniuose renginiuose. 1929 m. Žydų mokslo instituto Vilniuje konferencijoje dalyvavo M. Šikšnys. Jo kalba vėliau paskelbta to instituto leidinyje. A. Viskanta apsilankė Vilniaus lenkų mokslo draugijos iškilmėse, persikėlus šiai į naujas patalpas. Buvo mainomasi leidiniais su Bulgarijos, Suomijos mokslo akademijomis, su Niujorko ir Vilniaus universitetų bibliotekomis, su Karaliaučiaus mokslo draugija „Prussia“, su lenkų mokslo draugijomis Vilniuje, Varšuvoje, Krokuvoje, Lvove, su Žydų mokslo institutu Vilniuje ir kt.

Leidinių tuo metu LMD paskelbė nedaug. 1927 m. pasirodė D. Alseikos studija „Lietuvos Unija su Lenkija Jogailos ir Vytauto Didžiojo laikais“.

Nors Nepriklausomos Lietuvos piliečiai nebegalėjo lankytis visuotiniuose draugijos susirinkimuose, tačiau mokslininkai domėjosi jos veikla, rėmė ją aukomis ir leidiniais, o 1929 m. XXI susirinkime Lietuvos universiteto profesoriai Mykolas ir Vaclovas Biržiškos skaitė pranešimus. 1932 m. XXIII visuotiniame susirinkime buvo paminėta draugijos 25-erių metų sukaktis. A. Valaitis apibūdino jos veiklą, kalbėjo apie sunkumus ir nuosmukius dėl susiklosčiusių politinių ir visuomeninių krašto įvykių, vidinės trinties draugijoje tarp dešiniųjų ir kairiųjų. Džiugino tai, kad po 1917 m. sumažėjęs narių skaičius 1930 m. vėl pradėjo didėti. Draugijos valdyba visai stengėsi derintis prie aplinkybių ar pasitaikančių progų. 1934 m. Vilniuje lankėsi Kylio (Kiel) universiteto prof. dr. Ernestas Fraenkelis skaitė paskaitą „Vilniaus krašto lietuviškų tarmių ypatybės“. Tais pačiais metais Vilniaus universiteto prof. Janas Otrębskis, minint Kazimiero Būgos 10-ąsias mirties metines, kalbėjo apie jo reikšmę lietuvių kalbai. 1935 m. kovo 16 d. buvo surengtas Antano Baranausko 100-ųjų gimimo metinių minėjimas su pranešimais ir koncertu.

Priversta remtis tik Rytų Lietuvos inteligentija, Lietuvių mokslo draugija vis dažniau tenkinosi studentų paslaugomis, jų moksliniais referatais. Ji atjaunėjo, tačiau jos mokslinis lygis buvo žemesnis negu Lenkų mokslo bičiulių draugijos. Ten paskaitas skaitė Vilniaus Stepono Batoro, kitų Lenkijos miestų universitetų profesoriai. Ši draugija leido žurnalą „Ateneum Wileński“, kitas knygas. Lietuvių mokslo draugija, anot Juozo Jurginio, pamažu virto Vilniaus krašto lietuvių kultūrinio centru, rengiančiu minėjimus, parodas, renkančiu etnografinę ir tautosakinę medžiagą²⁸. Svarbiausia buvo tai, kad ji neleido šiame krašte blėsti lietuvybei. Lenkų valdžiai toks lietuvybės židinys nepatiko. Ji ieškojo priekabių draugijai uždaryti. Tuo metu joje bibliotekininku dirbęs Pranas Razmukas (Lietuvių kalbos ir litera-

tūros, vėliau – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto ilgametis darbuotojas) savo atsiminimuose ne kartą yra pasakojęs ir rašęs, kaip 1938 m. sausio 29 d. buvo užimtos LMD patalpos (Antakalnio 6) ir pustrečio mėnesio daroma krata, terorizuojami darbuotojai, neleidžiama niekam ten įeiti ir išeiti²⁹. 1938 m. gegužės mėn. draugija buvo uždaryta. Uždariusi Lietuvių mokslo draugiją, veikusią net carizmo laikais, Lenkijos valdžia atsidūrė labai keblioje padėtyje. Mat dar tais pačiais metais kovo mėn. Lietuvos vyriausybė buvo užmezgusi diplomatinius ir kultūrinius santykius su Lenkija. Lenkai ieškojo išeities, kaip padėtį sušvelninti. Jie draudimo neatšaukė, tik draugijai veikti leido nauju vardu – Lietuvos mokslo mylėtojų draugija. Taip besivadinanti, turėdama 125 narius, ji dirbo iki Antrojo pasaulinio karo. Su Varšuvos vyriausybės žinia jai pasisekė susigrąžinti ir savo turtą.

1939 m. Lietuvai atgavus Vilnių, draugijos turtą perėmė valstybė. 1940 m. jis buvo perduotas Lituanistikos institutui, jau Lietuvą okupavus Tarybų Sąjungai. 1941 m. turtas atsiduria naujai įkurtos Lietuvos mokslų akademijos žinioje. Sovietmečiu LMD fondai buvo saugomi Lietuvių kalbos ir literatūros institute (dabar Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas). Jais naudojosi ir tebesinaudoja folkloristai, skelbdami įvairių tautosakos žanrų kūrinių leidinius, rašydami mokslines studijas, sudarydami lietuvių liaudies dainų, pasakojamosios tautosakos, patarlių ir priežodžių, mįslių sisteminius katalogus.

¹ J. Zauerveinas, J. Basanavičius, J. Šliūpas. Apie Lietuviškąją mokslo draugystę (bendra antraštė). – Lietuviška Ceitunga, Klaipėda, 1882, nr. 12, 15, 17, 31–32, 35–36.

² J. Basanavičius. Ar nereikalinga mums „etnografiška“ draugystė. – Varpas, 1902, nr. 2, p. 43.

³ A. Valaitis. Iš Lietuvių mokslo draugijos istorijos. – Lietuvių tauta. V., 1932, kn. 4, sąs. 3, p. 338.

⁴ A. Visocki. Bulgarija. Basanavičius. Lietuva. V., 1992, p. 116.

⁵ J. Basanavičius. Dar kartą apie įsteigimą „mokslo“ draugijos. – Vilniaus žinios, 1905, nr. 153.

⁶ A. Valaitis. Iš Lietuvių mokslo draugijos istorijos. – Lietuvių tauta, 1932, kn. 4, sąs. 3, p. 343.

⁷ Lietuvių mokslo draugijos įstatai. V., 1907.

⁸ Устав литовского учёного общества. В Вильнь, 1909.

⁹ Statuten der Litauischen Wissenschaftlichen Gessellschaft. Vilnia, 1916.

¹⁰ Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, f. 22, b. 6.

¹¹ Žr.: J. Jurginis. Lietuvių mokslo draugija. – Iš lietuvių kultūros istorijos. V., 1975, t. 8, p. 45–48.

¹² A. Nezabitauskis. Jonas Basanavičius. K., 1938, p. 277.

¹³ Trumpa folkloro dalikams rinkti programa. Sutaisyta d-ro K. Griniaus ir L. M. D-jos Folkloro komisijos narių: prof. E. Volterio, d-ro J. Basanavičiaus, kun. J. Tumo ir adv. A. Janulaičio. Vilniuje, 1910.

¹⁴ Tauta ir žodis. K., 1924, t. 2, p. 190–232.

¹⁵ A. R. Niemi. Paskutiniai rinkiniai Rusijos Lietuvoje. Lietuvių mokslo draugija. – Lituanistiniai raštai. V., 1996, p. 175–176.

¹⁶ K. Viščinis. Lietuvių tautosakos rankraštynas. – Dainuojamosios tautosakos klausimai: Literatūra ir kalba. V., 1968, t. 9, p. 431.

¹⁷ Ten pat, p. 432.

¹⁸ R. van der Meulen. Die Naturvergleichene in der Liedern und Totenklagen der Litauen. Leiden, 1907.

¹⁹ J. Jurginis. Lietuvių mokslo draugija. – Iš lietuvių kultūros istorijos, t. 8, p. 118.

²⁰ A. Valaitis. Iš Lietuvių mokslo draugijos istorijos. – Lietuvių tauta, kn. 4, sąs. 3, p. 370.

²¹ J. Kuzmaitė. Vilniaus „Ryto“ švietimo draugija. – Iš lietuvių kultūros istorijos, t. 8, p. 119.

²² J. Jurginis. Lietuvių mokslo draugija. – Iš lietuvių kultūros istorijos, t. 8, p. 110.

- ²³ Lietuvių tauta. V., 1921, kn. 3, sąs. 1, p. 252; Lietuvių tauta, kn. 4, sąs. 3, p. 655.
- ²⁴ *J. Jurginis*. Lietuvių mokslo draugija. – Iš lietuvių kultūros istorijos, t. 8, p. 110.
- ²⁵ *A. Valaitis*. Iš Lietuvių mokslo draugijos istorijos. – Lietuvių tauta, kn. 4, sąs. 3, p. 357.
- ²⁶ Ten pat, p. 365–367.
- ²⁷ Ten pat, 359–360.
- ²⁸ *J. Jurginis*. Lietuvių mokslo draugija. – Iš lietuvių kultūros istorijos, t. 8, p. 117.
- ²⁹ *P. Razmukas*. Iš Lietuvių mokslo draugijos istorijos. – Kraštotyra, 1970, p. 92–95.

Straipsniai perspausdinami iš kn.: *Vilniaus kultūrinis gyvenimas (1900–1940)*.
Sudarytoja Alma Lapinskienė. Vilnius, 1998,
p. 8–27; p. 123–128.